

Enghy Sándor

A σοφία FOGALMA ARISZTOTELÉSZ KÉT MŰVÉBEN ÉS MAGÁBAN A SZEPTUAGINTÁBAN*

Bevezetés

Mai világunkban a bölcsességre azért van szükség, hogy értsük a világot, jól tájékozódjunk benne, és ne tévedjünk el az okosan megfogalmazott tételek, nézetek között. A görög világban sem volt más a helyzet. Valószínű ezért foglalkoztak a görög filozófusok is a bölcsesség fogalmával, mert mint Arisztotelész is értett ennek a világnak a realitását, melyből nem elvágynakozni kell,¹ hanem feldolgozni, megérteni annak lényegét. Arisztotelész munkássága megragadó ezen a területen, különösen abban a tekintetben, ahogy differenciálja a fogalmat. Ezt kutatva biblikusként nem elégedtem meg Arisztotelésszel, nála is csak két művére koncentrálni, hanem a bölcsesség kérdését összevetettem a Szeptuagintával. Munkám a Szeptuaginta kutatásához kapcsolódik, mely ma a világ számos pontján zajlik, és a témában sok publikáció jelenik meg idegen nyelven. Én a magyar érdeklődők számára teszem elérhetővé a témát, s ebben rejlik a dolgozat jelentősége, elsősorban a görög nyelv analízisére támaszkodva. Arisztotelészről, a Szeptuagintáról, annak újszövetségi megfogalmazásáról bőven talál irodalmat az olvasó, ezért nem foglalkozom sokat a szekunder irodalommal, hanem ehelyett előnyben részesítem Arisztotelész és a Szeptuaginta nyelvét. Természetesen ez a szándék meg is határozza a dolgozat kereteit, noha a kommentárok, monográfiák nem maradnak el ebből az anyagból sem. Ha a bölcsesség az érzékelés része, csak reménykedni tudok, hogy munkám egy kicsit az objektív valóság hű képmása lehet.²

* Ez a tanulmány egy bővített formája annak az előadásnak, mely elhangzott a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Szeptuaginta konferenciáján, 2024 novemberében. A konferencia anyagának kötetben való megjelenése előkészületben van.

- 1 „...this world itself is real and substantial. Aristotle is a man of this world, with no longing to escape from it to another.” – CORNFORD, F. M.: *Before and After Socrates*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960, 88–89.
- 2 „Aristoteles lehrt, daß die Wahrnehmungen in ihrem ganzen Umfang, sowohl was die Empfindungen als auch was deren räumliche Anordnung betrifft, getreu Abbilder der objektiven Wirklichkeit sind.” –

1. Az első mű Arisztotelész *Retorikája*.³ Ebben a könyvben keresem először a *sofi*,a előfordulását és jelentését. Arisztotelész az örömteli dolgokkal kapcsolatban írja, hogy mivel az uralkodás a legkellemesebb dolog, ezért az is kellemes, ha bölcsnek tartanak minket. Ugyanis a gyakorlati okosság az uralkodók erénye, az elméleti bölcsesség pedig sok és csodálatos dolog tudománya: „καὶ ἐπεὶ τὸ ἀρχεῖν ἡδιστον, καὶ τὸ σοφὸν δοκεῖν εἶναι ἡδύ· ἀρχικὸν γὰρ τὸ φρονεῖν, ἔστι δ' ἡ σοφία πολλῶν καὶ θαυμαστῶν ἐπιστήμη”.⁴

A Liddell–Scott görög szótár a *φρονέω*-t gyakorlati bölcsességgént értelmezi, például az igazgatásban és az állami ügyekben.⁵ A fordításokban a *sofi*,a jelenik meg elméleti bölcsességgént, és a *σοφία* foglalja magában a művészeteket, a készséget és azt a tudást, amely például a kézműves ügyességben nyilvánul meg, de a *σοφία* lehet valamilyen általános közéleti tevékenység is, amely valójában nem más, mint intelligencia.⁶ Amikor Arisztotelész az elméleti bölcsességről beszél mint a csodálatos dolgok tudományáról, az *ἐπιστήμη*-t érti szakértelemként, amely tudományos ismereteket tartalmaz, tudományos szinten dolgozza fel az ismereteket.

Így különbözteti meg Arisztotelész a gyakorlati tudást (*φρόνησις*) az elméleti tudástól (*σοφία*), mely egyúttal sok csodálatos dolog ismerete. Az elméleti tudás, a *sofi*,a tehát olyan tudomány, amely sok ismeretet foglal magában olyan dolgokról, amelyek csodálatra méltóak. A *σοφία* ezen felül állami ügyekben is megjelenhet, és erkölcsi hangsúlyt is kaphat.⁷

A *σοφία* előfordulása a Szeptuagintában sajátos üzenetet hordoz a 2Móz 35,35-ben, ahol Becaléllel és Oholiábbal kapcsolatban olvassuk, hogy az Úr nagy hozzáértéssel ajándékozta meg őket. Ennek célja az volt, hogy el tudjanak készíteni mindenféle fa- és fémmunkát, művészi szövést és hímzést kék és piros bíborból, karmazsin fonálból és lenfonálból meg a takácsmunkát: hogy elvégezzenek mindenféle munkát, és elkészítsék hozzájuk a terveket.

A szövegben a szentély különböző istentiszteleti tárgyairól, illetve különféle kultikus eszközökről van szó. Becalél és Oholiáb ezeket a szent tárgyakat akkor tudja csak elkészíteni az Úrhoz méltóan, ha Ő isteni lélekkel, bölcsességgel, értelemmel és képességgel tölti be őket mindenféle munkára. Csakis az Úr Lelke vezetés mellett, az általa felruházott bölcsességgel.⁸

HÖLLER, H.: *Der Gegenstand der Sinneswahrnehmung bei Aristoteles und Helmholtz*, Giessen, Kölmer Studenten, 1925, 11.

3 ARISTOTLE: *Art of Rhetoric*, transl. FREESE, John Henry – STRIKER, Gisela, Cambridge, Harvard University Press, *LOEB Classical Library*, 2020.

4 „And since it is most pleasant to be a ruler, it is also pleasant to be regarded as wise, for practical wisdom belongs to rulers, and theoretical wisdom consists in the knowledge of many things that excite wonder.” – ARISTOTLE: *Art of Rhetoric*, 124–125.; ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*, ford. ADAMIK Tamás, Budapest, Gondolat Kiadó, 1982, 63.

5 LIDDELL, Henry George – SCOTT, Robert – JONES, Henry Stuart – MCKENZIE, Roderick (eds.): *A Greek-English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996, 1956.

6 Uo., 1621.

7 MURAOKA, Takamitsu: *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain – Walpole, Peeters, 2009, 628.; LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 1956, 1621–1622.

8 RAHLFS, Alfred (ed.): *Greek Septuagint (LXXI)*, Kraft/Taylor/Wheeler Septuagint Morphology Database v. 4.8 Copyright © 2012, Version 5.6 Verse 2553 of 28971 (Továbbiakban: *LXXI*).; MAGYAR

Talán éppen itt jelenik meg a σοφία sajátos jellemzője úgy, hogy a szöveg nem a φρόνησις-t használja, mivel a szentély istentiszteleti eszközeinek elkészítéséhez nemcsak technikai, gyakorlati tudás szükséges, de nem is az ἐπιστήμη-t, amely a szakmai tudás teljes összességét jelöli tudományos feldolgozással. Ezek helyett a σοφία mellett dönt az író, amely fogalom a művészi megformálásra vonatkozhat. Bár a σοφία tartalmazhat gyakorlati tudást is, a művészi kivitelezés jobban indokolhatja a fogalom (σοφία) használatát, beleértve minden intellektust, a tudás minden aspektusát, amely a munkához tartozik. Bizonyára ezért is fordítja a Szeptuaginta német változata a σοφία kifejezést művészi képességgnek, a pusztá jártassággal szemben.⁹

A Dániel 1,4-ben szintén megtaláljuk a σοφία kifejezést: σοφία: ἐπιστήμονας ἐν πάσῃ σοφίᾳ („akik jártasak minden bölcsességben”).¹⁰ A szövegben olyan fiatalokról van szó, akiknek nincs testi fogyatékosága, s szép külsejű, értelmes, bölcs, okos és megértő emberek voltak, tehát alkalmasak arra, hogy a király udvarában szolgáljanak. A király azt tervezte, hogy megtaníttatja őket a káldeusok írására és nyelvére is.¹¹

A héber szöveg szerint ők voltak azok, akik minden bölcsességet értettek, abba beleláttak, arra fogékonyak voltak (וְנִשְׁכִּילִים בְּכָל-חֵכֶם – Dán 1,4).¹² A görögben itt szereplő ἐπιστήμων¹³ – kifejezés a tudás összességére utal, amely tudományos elemzéssel dolgozható fel, sajátható el. A szó jelenti a megszerzett ismeretet és annak gyakorlati alkalmazását, tehát konkrét szakismeretet és szakértelmet foglal magában. Arra utal, hogy valaki nem csupán tudással rendelkezik, hanem azt bölcsen tudja használni. Ezek az emberek tehát műveltek voltak, bölcsességben való jártasságuk¹⁴ mellett képesek voltak megszerzett tudásukat a gyakorlatban is alkalmazni.

A Theodotion-féle fordításban a σοφία azok képességét jelöli, akik minden feltétellel rendelkeztek ahhoz, hogy a király előtt álljanak, vagyis a σοφία magában foglalja

BIBLIATÁRSULAT SZÖVEGGONDOZÓ BIZOTTSÁGA: *Biblia, Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése, Magyarászó jegyzetekkel*, Budapest, Kálvin János Kiadó, 2018, 136 (Továbbiakban: *Biblia*).

9 „Kunstfertigkeit” – KRAUS, Wolfgang – KARRER, Martin (hrsg.): *Septuaginta Deutsch, Das griechische Alte Testament in deutscher Übersetzung*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2009, 93 (Továbbiakban: *Septuaginta Deutsch*).; „skill” – PIETERSMA, Albert – WRIGHT, Benjamin G. (eds.): *A New English Translation of the Septuagint and the Other Greek Translations Traditionally Included Under That Title*, New York – Oxford, Oxford University Press, 2007, 77.

10 LXX1, Verse 28495 of 28971; „mit aller Weisheit vertraut” – *Septuaginta Deutsch*, 1424.

11 *Biblia*, 1075.

12 ELLIGER, K. – RUDOLPH, W. (hrsg.): *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997⁵, Groves-Wheeler Westminster Hebrew Morphology, v. 4.14. J. Alan Groves Center for Advanced Biblical Research 2960 Church Road, Glenside, PA 19038-2000 U.S.A. Copyright © 1991-2010 The J. Alan Groves Center for Advanced Biblical Research („The Groves Center”). All Rights Reserved. Version 2.5, Verse 20410 of 23213 (Továbbiakban: *BHS-T*).

13 „... to being knowledgeable in a way that makes one effectual in the exercise of such knowledge, expert, learned, understanding” – DANKER, Fredrick William: *A Greek - English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, Chicago, The University of Chicago Press, 2000³, Electronic text hypertexted and prepared by OakTree Software, Inc. Version 2.8, 381.; MURAOKA: i. m., 660.; BEEKES, Robert – BEEK, Lucien van: *Etymological Dictionary of Greek*, Volume 1., Brill, Leiden – Boston, 2010, 445.; LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 281.

14 *Biblia*, 1075.

az államigazgatásban szükséges képességeket is: συνιέντας ἐν πάσῃ σοφίᾳ – otthon vannak minden bölcsességben.¹⁵

A συνίημι kifejezés olyan emberekre utal, akik mindenféle bölcsesség területén tájékozottak.¹⁶ Ez a fogalom hangsúlyozza az értelem használatát, az észlelés, felfogás képességét, a dolgokba való belelátást és az intellektuális adottságokat. A suni, hmi arra mutat, hogy valaki érti és felfogja a bölcsességet, és képes azt okosan alkalmazni. Magyarán szólva a kifejezés olyan ember jellemvonása, aki értelmesen tud felfogni valamit, azt, ami egyben próbára is teszi őt, gondolkodását. Az ilyen ember a dolgok mélyére lát, azokat átlátja, és bölcsességét ésszerűen alkalmazza.

Ha tehát az ἐπιστήμονας ἐν πάσῃ σοφίᾳ a tudás logikus, gyakorlati alkalmazását hangsúlyozza, akkor a συνιέντας ἐν πάσῃ σοφίᾳ inkább a dolgok megértésének ösztönös érzékelésére helyezi a hangsúlyt, a részletek végiggondolása helyett.

Az ἐπιστήμων és συνίημι kifejezések valószínű, hogy a σοφία különböző aspektusait emelik ki. Az ἐπιστήμων esetében az a lényeg, hogy az illető olyan tudással rendelkezik, amelyet okosan tud alkalmazni a gyakorlatban. A συνίημι ezzel szemben egy mélyebb, belső megértésre utal, amely inkább intuitív, felismerésen alapul. Ez a bölcsesség olyan formája lehet, amely belátáson és az összefüggések megértésén keresztül bontakozik ki.

Összefoglalva a kérdést azt mondhatjuk, hogy míg az ἐπιστήμων a tudás konkrét alkalmazását hangsúlyozza (például a tudomány és technika által), addig a συνίημι inkább a belátásra, a dolgok belső összefüggéseinek megértésére, a tudás elemeinek összekapcsolására koncentrál.

Úgy tűnik továbbá, hogy a σοφία minden bizonnyal sajátos jellemzőket hordoz a σύνεσις és a διάνοια fogalmához képest, mivel a 2Móz 35,35-ben a חָכְמָה fordítása a σοφία, a לֵב-é a διάνοια, és a συνίημι valószínűleg לִרְעָה megfelelője. A διάνοια tehát megfelel a לֵב fogalmának, a σύνεσις feltehetően a חֲבוּנָה (értelem, belátás), a συνίημι pedig a לִרְעָה kifejezést adja vissza.¹⁷

Ha tehát a héber חָכְמָה kifejezést σοφία-ként fordítjuk, akkor egyértelmű, hogy a σοφία mindig magában foglal egy bizonyos technikai tudást is. Érdekes az Újszövetségben az Apg 7,22 vers, amely az államigazgatással kapcsolatban azt mondja, hogy Mózes az egyiptomiak minden bölcsességében oktatást kapott, és hatalmas volt szóban és tettben. Ez azt jelenti, hogy a σοφία magában foglalja azokat a képességeket is, amelyek az államigazgatáshoz szükségesek. Vagyis az ókorban tudták, hogy a σοφία az embernek az államigazgatásban megadja a szükséges cselekvőképességet.

15 ZIEGLER, Joseph – MUNNICH, Olivier – FRAENKEL, Detlef (eds.): *Septuaginta*, Volume 16/2, *Susanna, Daniel, Bel et Draco, Editio secunda...Versionis iuxta "Theodotionem"*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 235.; *Greek Septuagint (LXX2)*, Kraft/Taylor/Wheeler Septuagint Morphology Database v. 4.7 Copyright © 2012, Bernard A. Taylor and Dale M. Wheeler. All rights reserved. *Septuaginta*, edited by Alfred Rahlfs Editio altera by Robert Hanhart ©2006 Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2006, Version 5.2, Verse 948 of 1475.

16 „to have an intelligent grasp of someth. that challenges one's thinking or practice, understand, comprehend” – DANKER: i. m., 972.; LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 1718; MURAKA: i. m., 657.; *Septuaginta Deutsch*, 1424.

17 *BHS-T*, Verse 2567 of 23213.; *LXX1*, Verse 2554 of 28971.

Úgy tűnik azonban, hogy szükséges megkülönböztetni a σοφία fogalmát a διάνοια-tól, mivel a 2Móz 35,35-ben, a Szeptuaginta fordítása szerint, az Úr Oholiábot és Becalélt nemcsak bölcsességgel (σοφία), hanem értelemmel (διάνοια) is betöltötte. Ez az értelmi képesség olyan típusát jelöli, amely magában foglalja az érzékelést, az intellektuális gondolkodást és azt a képességet, hogy felfogásunkban rejlő képességek által szerezzük meg a tudást. Így a διάνοια fogalma azt öleli fel, ami a חָכְמָה fordításának felel meg.¹⁸

A διάνοια tehát a σοφία-hoz képest inkább egy olyan technikai tudásforma, amely gondolkodást igényel, és amelynek középpontjában az új dolgok ötletszerűségének felfedezése áll. A διάνοια tehát nem annyira a művészi megoldásokról, hanem inkább magáról a gondolkodásról szól.

Ha ezek után a συνίημι igét még a σοφία-val kapcsolatban is vizsgálat tárgyává tesszük, megállapíthatjuk, hogy a suni,hmi mellett a sofia önálló jelentéssel bírhat. A 2Móz 35,35-ben a συνίημι valószínűleg a חָכְמָה fordításaként jelenik meg. Ez a kifejezés olyan tevékenységre utal, amelynek célja, hogy részletekből állítson össze az ember valamit, és így alkosson. Vagyis a συνίημι arra irányulhat, hogy valamit megvizsgálunk, majd a részletek alapján jutunk el a megértéshez.

Eszerint a σύνεσις a σοφία-val ellentétben önálló jelentéssel bír. A kifejezés a 2Móz 35,35-ben csak a Szeptuagintában található meg eredeti formájában, és a görög szónak nincs közvetlen héber megfelelője a szövegben. Ezért határozhatjuk meg a héber szó hiányában a görög szó jelentését így: a σύνεσις olyan képességre utalhat, amely a dolgok észlelése, érzékelése révén talál megoldást a gyakorlati élet területén.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a sofia minden olyan fogalomhoz képest, amely a tudással és a bölcsességgel kapcsolatos, sajátos specifikummal rendelkezik. Arisztotelész szerint a σοφία minden valószínűség szerint a professzionális szakmai tudást jelenti például az ἐπιστήμη-hez képest. A φρόνησις fogalmával egybevetve pedig valószínűleg az államügyekben való gyakorlati tudás jellege domborodik ki. Ezen túlmenően a σοφία a 2Móz 35 alapján még egy sajátos jellemvonást tartalmaz a σύνεσις-szel szemben is, azt a jelentést hordozva, hogy az ember valamivel valamit összeállít, hiszen az, aki a dolgokat analizálja, képes a részleteket összekapcsolni. Másrészt a διάνοια-hoz képest a σοφία inkább az értelem és a gondolkodás bevetésére vonatkozik, mintsem magára a gondolkodás folyamatára.

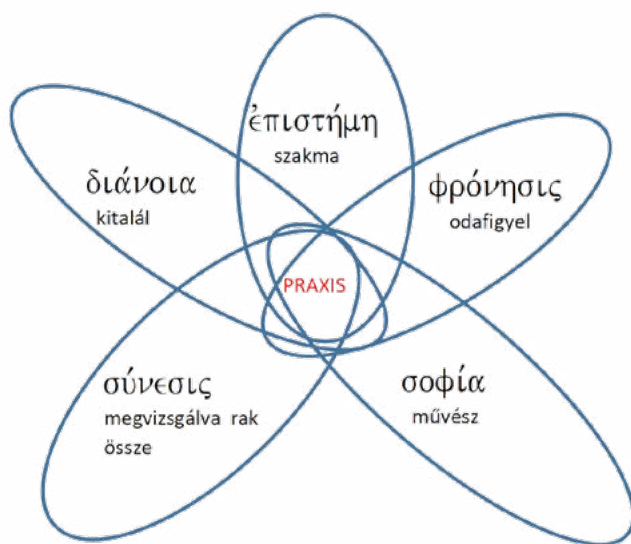
Nyilvánvaló tehát, hogy a gyakorlati, alkalmazott bölcsességgel, a φρόνησις fogalmával szemben, a σοφία elmélete a csodálatos dolgok tudománya. Ezen a ponton lehet szerepe az ἐπιστήμη-nek az elméleti bölcsesség ismeretében, hogy a σοφία valóban sok különböző dolog szakszerű ismeretéből csodálatosan állhasson össze.

Becalél, Oholiáb, Mózes és Dávid esetében a σοφία kifejezés valami többletet jelenthet az ἐπιστήμη, φρόνησις, σύνεσις és διάνοια fogalmához képest. A σοφία ugyanis nem csupán szakmai ismereteket jelent, mint az ἐπιστήμη. Arisztotelész szerint nem is korlátozódik a σοφία arra, hogy a dolgokat figyelmesen és gyakorlati módon alkalmazzuk, mint a φρόνησις. Nem is szűkül le a dolgok vizsgálatára, elemzésére és

18 BHS-T, Verse 2567 of 23213.; LXXI, Verse 2554 of 28971.; Biblia, 136.

az ezzel kapcsolatos döntés hozatalára, mint a σύνεσις, és nem csupán megoldások kitalálását, kidolgozását jelenti, mint a διάνοια.

A σοφία sokkal inkább mindezeket magában foglalja, és túlmutat rajtuk: olyan átfogó képességet jelent, amely a művészi módon művelt mesterségben, még a kormányzásban és az államigazgatásban is érvényesül. Valójában ez lehet a σοφία lényege, ugyanakkor az egyes jelentésmezők – a szakmai ismeretek (ἐπιστήμη), a precíz odafigyelés (φρόνησις), a művészi tehetség (σοφία), a vizsgálódás összegzése (σύνεσις), a megoldások kitalálása és megvalósítása (διάνοια) – gyakorlati területen fedik át egymást. Ezt próbálom vázolni a következő ábrán, mely mutatja a bölcsesség fogalmának differenciált voltát. Egyértelmű az ábrázolásból, hogy a bölcsesség fogalmának különböző aspektusai vannak, melyek elválnak ugyan egymástól, de a gyakorlat területén mégis összetartoznak, érintkeznek, és a gyakorlati élet különböző területein megvalósulva gazdagítják egymást:

2. Arisztotelész a σοφία fogalmát a versengés kontextusában a következőképpen használja: Φανερόν δὲ καὶ οἱ ζηλωτοὶ τίνες· οἱ γὰρ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα κεκτημένοι ζηλωτοί. ἔστι δὲ ταῦτα τὰ εἰρημένα, οἷον ἀνδρεία σοφία ἀρχή· οἱ γὰρ ἄρχοντες πολλοὺς δύνανται εὖ ποιεῖν, στρατηγοί, ῥήτορες, πάντες οἱ τὰ τοιαῦτα δυνάμενοι. Látható a kontextusból, hogy kik azok, akik ösztönzőleg hatnak a versenyre: azok, akik már rendelkeznek az említett erényekkel, vagy hasonlókkal, mint a bátorság, bölcsesség és a tisztségek gyakorlása. Azok a vezetők ugyanis, mint a hadvezérek, szónokok és mindazok, akiknek hasonló képességeik vannak, sok jót tehetnek.¹⁹ Vagyis a

19 ARISTOTLE: *Art of Rhetoric*, 240–241.; ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*, 122.

σοφία az egyik olyan képesség, amely lehetővé teszi az ember számára, hogy jót tegyen. A σοφία tehát arra utal, hogy a bölcsesség nem csupán elméleti tudás, hanem olyan erény, amely segíti az embereket abban, hogy képesek legyenek jót cselekedni másokkal. Ilyen értelemben azok, akik a versengést ösztönzik, valójában példaképek, mert olyan képességekkel és tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyekkel mások nem, s ezekkel a képességekkel együtt a σοφία arra szolgál, hogy ezeket a jó érdekében használják fel az emberek mások számára.

A ζηλωτοὶ (a szenvedélyes, féltékeny, aki versengésre ösztönöz), a szövegben tulajdonképpen a példakép, aki a versengést céljának tekinti. Ezt jelenti a *ἡρώδης* a 2Móz 20,5-ben is, amely a féltőn szerető Istennel kötött szövetségről szól.²⁰

Arisztotelésznél a ζηλωτοὶ vagy a ζηλωτός ugyanazt jelenti, mint a bibliai ζηλωτής, a közös szógyök miatt,²¹ mert ez a kifejezés gyakran előfordul az Újszövetségben is, valamint az Ószövetség több helyén, például a 2Móz 20,5-ben és más szakaszokban: a 2Móz 34,14-ben (θεὸς ζηλωτὸν, θεὸς ζηλωτής), az 5Móz 4,24-ben (θεὸς ζηλωτής) a féltőn szerető Istenre utalva. Az Újszövetség szövegeiben annak a fanatikus pártnak a fiaiként említik a zélótákat, akikről a Lk 6,15-ben (ζηλωτῆν) is olvasunk.²² Ők voltak azok, akik Rómától függetlenek akartak lenni, és buzgón kiálltak a mózesi törvény mellett.

Arisztotelész szövegében találkozunk az ἀρχοντεῖα fogalmával is. A szó a hatalmat gyakorlókat, tisztségviselőket jelenti,²³ és a 4Móz 7,2-ben is olvasunk róluk. Ők Izrael fejedelmei, családok vezetői, a törzsek főemberei, tekintélyes személyek, akik a számba vettek fölött álltak,²⁴ és valódi hatalommal rendelkeztek.

Talán azért is döntő Arisztotelésznél a szavak megválasztása, amikor az ἀρχοντες-t használja a hatalmat gyakorlókra vonatkozóan, vagy amikor a στρατηγοί-ról beszél, akik a hadseregben parancsnokként szolgáltak, vagy egy régiót, tartományt kormányoztak, mert azok, akik ilyen képességekkel rendelkeztek, szükségszerűen képesek, hatalmuk van arra, hogy jót tegyenek, márpedig ez a képességük biztos. Ezt jelöli a δυνάμειος szó, amely a δύναμις igéből származik.²⁵ Amikor ugyanis az ember valamire képessé válik, bár ő a cselekvés alanya, egyben valamilyen erő hatása alatt cselekszik. Ez a mediális igealak jelentése (δυνάμειος). Ilyen értelemben nem lehetséges Szanhérib szolgálai szerint a meg-

20 LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 755.; *BHS-T*, Verse 2056 of 23213.; *LLXXI*, Verse 2055 of 28971; „one who is earnestly committed to a side or cause, enthusiast, adherent, loyalist... an ultranationalist, patriot, zealot” – DANKER: i. m., 427.; MURAOKA: i. m., 314.

21 LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 755.; DANKER: i. m., 427.; MURAOKA: i. m., 314.

22 *LXXI*, Verse 2501. 4977 of 28971.; ALAND, Barbara – ALAND, Kurt – KARAVIDOPOULOS, Johannes – MARTINI, Carlo M. – METZGER, Bruce M. (eds.): *Novum Testamentum Graece (NA28-T)*, Nestle-Aland, 28th Revised Edition, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2013, Morphological tagging by William D. Mounce and Rex A. Koivisto Copyright © 2003 William D. Mounce. Copyright © 2013 OakTree Software, Inc. All rights reserved. Version 3.0. Verse 2012 of 7968 (Továbbiakban: *NA28-T*).

23 „one who has eminence in a ruling capacity, ruler, lord, prince...one who has administrative authority, leader, official” – DANKER: i. m., 140; LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 254.; MURAOKA: i. m., 96.

24 *LXXI*, Verse 3801 of 28971.; *Biblia*, 186.

25 LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 451–452.; DANKER: i. m., 261.

mentés az égiek világában, mert hiányoznak azok a valódi mennyei erők hatalmukból, amelyek képessé tehetnék az isteneket a szabadításra (2Krón 32,13),²⁶ ami miatt hiába reménykedik Ezékiás és népe is az Úr segítségében Asszíriával szemben.

Aki tehát olyan hatalommal rendelkezik, hogy egy egész sereget irányít, az olyan, mint aki a σοφία képességével bír: képes jót tenni. Ebben az összefüggésben használja Pál is a δυνάμειον szót, amely a δύναμις igéből származik, a Róm 15,14-ben: „Én pedig, testvéreim, magam is meg vagyok arról győződve, hogy ti is telve vagytok jóssággal, telve minden ismerettel, és hogy egymást is tudjátok tanítani.”²⁷ A szöveg világosan mutatja, hogy tulajdonképpen a keresztyének is olyanok, mint a tiszttségviselők, a hatalmat gyakorlók, akik mint a σοφία birtokosai sok jót képesek tenni. Krisztus követői ugyanígy jóssággal és a bölcsesség egy komponensével telt állapotukban képesek egymás tanítására. Ők azok, akik képesek, de magasabb erők dolgoznak bennük.

Állításunkat természetesen nem önmagában az igei formára alapozzuk, hiszen ismerjük a deponentia jelenségét.²⁸ A kontextus bátorít bennünket arra, hogy kijelentsük: ahhoz, hogy az emberek telve legyenek jóssággal, telve minden ismerettel, s egymást is tudják tanítani, valamire szükségük van, mert minderre önmaguktól nem képesek. Ilyen közösséget, mely ilyen emberekből áll, csak Isten tud formálni, páli értelemben a Krisztussal együtt élőkben.²⁹

Az elmondottak alapján érthető, hogy Sába királynője miért dicséri Salamon bölcsességét, amikor a 2Krón 9,7-ben azt mondja: Boldogok az embereid, és boldogok azok a szolgák, akik állandóan előtted állnak, és hallgatják bölcs (σοφίαν) szavaidat!³⁰ Ebben az esetben tulajdonképpen a bölcsesség egyik aspektusa a jó, amely Salamon uralkodása alatt történik, amikor őt hallgatják, és ennek végső eredménye, hozadéka a boldogság. Létezik-e ennél nagyobb jó, amely a bölcsességből fakadhatna?

3. A σοφία fogalma Arisztotelész *Rétorikájában* az erény alkotóelemei között található: μέρις δὲ ἀρετῆς δικαιοσύνη, ἀνδρεία, σωφροσύνη, μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία, ἐλευθεριότης, πραότης, φρόνησις, σοφία. ἀνάγκη δὲ μεγίστας εἶναι ἀρετὰς τὰς τοῖς ἄλλοις χρησιμωτάτας...³¹ Vagyis az erény részei: az igazságosság, bátorság, mértékletesség, nagyvonalúság, nagylelkűség, bőkezűség, szelídség, okosság, bölcsesség. Továbbá szükségszerű, hogy a legnagyobb erények azok, amelyek mások számára a leghasznosabbak. Amikor Arisztotelész ezeket az erényeket részletezi, megáll az okosság (φρόνησις) fogalmánál, és majd hosszú fejtegetés után folytatja a sort azzal a bölcsességgel, melyről korábban beszéltünk, és idéztük a gondolatot a sok és csodálatos tudománnyal kapcsolatban.

26 LXXI, Verse 11722 of 28971.

27 NA28-T, Verse 5163 of 7968.; *Biblia*, 1471.

28 BLASS, F. – DEBRUNNER, A.: *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1965¹², 307, 78, 79, 148.3, 309.2, 311, 313.

29 „Mitlebenwerden” – EICHHOLZ, G.: *Die Theologie des Paulus im Umriß*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1988, 207.

30 LXXI, Verse 11206 of 28971.; *Biblia*, 544.

31 ARISTOTLE: *Art of Rhetoric*, 88–89.; ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*, 46.

A most említett szövegben a χρήσιμος fogalmának igei formája a χρησιμεύω amely a hasznosság jelentését írja körül arra utalva, hogy valami alkalmas, jó, felhasználható valamire.³²

Amint látjuk, Arisztotelész a bölcsességről úgy beszél, mint ami jó, mert hasznos. A Szeptuagintában a 2Krón 9,7-ben található az, amit már említettünk, hogy Sába királynője megdicséri Salamon, mert boldogok, akik hallhatják az ő bölcsességét. A következő vers úgy folytatódik, hogy az ÚR kedvét leli Salamonban, Ő tette őt királylyá, mégpedig azért, hogy igazságot és jogot szolgáltasson.

Megint azt kérdezzük: van-e ennél bármi hasznosabb, ami a bölcsességből következhet? Hiszen a szöveg azzal a gondolattal megy tovább a 9,22-ben, hogy Salamon király felülmúlta gazdagságban és bölcsességben a föld összes királyát, sőt a 23. vers szerint a föld összes királya igyekezett Salamonhoz eljutni, hogy hallhassa bölcsességét, amelyet Isten adott a szívébe. A 2Krón 9. fejezete, Salamon, Sába királynője és a könyv szerzője által megfogalmazott jellemzésében, királyságának sikeres voltát hat alkalommal hozza kapcsolatba a bölcsességgel, s mindenütt a σοφία fogalmát hozza a Szeptuaginta: 3. 5. 6. 7. 22. 23. vers.³³

Ezzel Salamon története felvonultatja és bizonyítja a bölcsesség Arisztotelész által szavakba öntött hasznos voltát, hiszen a királyok hozzá jönnek nem csupán gazdagsága, a boldogság miatt, a nála található igazság és jog miatt, hanem a bölcsesség miatt. Ezért szükséges hát, hogy a bölcsesség az Arisztotelész által definiált erények között mindennél nagyobb haszonnal bírjon, mert abból fakadhat csak mások boldogsága, mint ahogy ez történt Salamon uralkodása idején, amikor igazságos ítéletek születtek, és a királyokkal való kapcsolat erősödött, s ebben fontos szerepe volt a bölcsességnek, mely Salamon életében kézzelfoghatóvá, valóban hasznossá, használhatóvá vált a gyakorlati élet minden területén, emberek által bizonyítható módon.

4. Arisztotelész a *Nikomakhoszi Etikában* így írja le a lélek megnyilvánulásait: ἔστω δὴ οἷς ἀληθεύει ἡ ψυχὴ τῷ καταφάναι ἢ ἀποφάναι πέντε τὸν ἀριθμὸν· ταῦτα δ' ἐστὶ τέχνη, ἐπιστήμη, φρόνησις, σοφία, νοῦς. „Legyen tehát, hogy öt olyan megnyilvánulási forma van, amely révén a lélek igazságot fejez ki helyesléssel vagy elutasítással: technikai ügyesség (τέχνη), tudományos ismeret (ἐπιστήμη), gyakorlati okosság (φρόνησις), bölcsesség (σοφία), valamint az értelem (νοῦς).”³⁴

Érdekes, hogy Arisztotelész a lélek megnyilvánulására a szövegben a ψυχῆ kifejezést használja, amelyet a fordítások értelemként adnak vissza. Ez azt jelenti, hogy a kifejezés az értelem megnyilvánulásaira utal. Az okosságot és más aspektusokat Arisztotelész eredeti szövegében a következő kifejezésekkel jelöli: a kézművességet a τέχνη, a megismerést az ἐπιστήμη, az ítélőképességet a φρόνησις, a mély filozófiai gondolkodást a σοφία és az intellektust a νοῦς.

32 LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 2006.; MURAOKA: i. m., 736.

33 LXXI, Verse 11201. 11204. 11205. 11220 of 28971.; *Biblia*, 544–545.

34 ARISTOTLE: *The Nicomachean Ethics*, transl. RACKHAM, H., Cambridge – London, Harvard University Press, 1934, 330–333.; ARISTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi Etika*, ford. SZABÓ Miklós, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987, 160.

A *Nikomakhoszi Etika* 6. könyvének 7. fejezetében Arisztotelész a bölcsességet a tudomány legtokéletesebb formájaként írja le:³⁵ ὥστε δῆλον ὅτι ἡ ἀκριβεστάτη ἂν τῶν ἐπιστημῶν εἴη ἡ σοφία. δεῖ ἄρα τὸν σοφὸν μὴ μόνον τὰ ἐκ τῶν ἀρχῶν εἰδέναι, ἀλλὰ καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς ἀληθεύειν. ὥστ' εἴη ἂν ἡ σοφία νοῦς καὶ ἐπιστήμη, ὥσπερ κεφαλὴν ἔχουσα ἐπιστήμη τῶν τιμιωτάτων.... εἰ μὴ τὸ ἄριστον τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἄνθρωπος ἐστίν. – Ebből nyilvánvaló, hogy a bölcsesség a tudományok legtokéletesebb formája. Ezért a bölcs embernek nemcsak a kiinduló elvekből levezetett dolgokat kell ismernie, hanem tudnia kell a legfőbb okok tekintetében is, hogy mi az igazság. Eszerint a bölcsesség észsel (νοῦς) párosult tudományos megismerés (ἐπιστήμη), a legmagasabb szintű tudomány, amely a legértékesebbel foglalkozik.

Aki tehát valóban bölcs, az nem pusztán azokat a tényeket ismeri, amelyek alapelvekben gyökereznek, hanem azt is tudja, hogy milyen legmagasabb rendű okok határozzák meg a dolgokat, ezért kell egyesülnie a bölcsességnek az értelemmel és a tudományos megismerés folyamatával, ha igazán mélyreható tudomány akar lenni, mely képes átfogni az alapvető dolgokat a legmagasabb rendű okokkal együtt.

Ilyen bölcsre vonatkozó elvárással, igényességgel ugyanezen az oldalon Arisztotelész nem véletlenül állítja, folytatva a korábban megkezdett gondolatot, hogy nem éppen az ember a legtokéletesebb a világ dolgai között: μὴ τὸ ἄριστον τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἄνθρωπος ἐστίν.

Arisztotelész szövegében az ἀρχή nemcsak kezdetet jelent, mint általában, hanem az elsődleges, alapvető, legfontosabb érvet, azt a kiindulópontot, kezdetet, amely a dolgok alapját képezi, mint ami elsődleges jelentőségű³⁶ a megértés folyamatában annak, aki a teljességre törekszik, és nem elégszik meg a felszínes ismerettel. Ebben az értelemben igaz a bölcsnek az a jellemvonása, hogy nemcsak az alapelvekből következő tényeket kell ismernie, hanem a legmagasabb rendű okokat, vezérlő elveket is, a minimálistól a maximumig, az egész rendszert, beleértve az alapvető tényeken alapuló következtetéseket, az alapelvek szerkezetét, struktúráját, koncepcióját a legfontosabb kiindulópontokkal. Ez a minőségi gondolkodás teszi a bölcslet bölccsé.

Ugyanez az ἀρχή található a Szeptuaginta szövegében, a Péld 9,10-ben, a σοφία fogalmával együtt, ahol ezt olvassuk: ἀρχὴ σοφίας φόβος κυρίου – A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme.³⁷ A mondat kezdete – ἀρχὴ σοφίας φόβος – háromszor fordul elő az Ószövetség szövegében: a Zsolt 110,10-ben, a Péld 1,7-ben és 9,10-ben, s ezek közül két helyen a megfogalmazás φόβος κυρίου, és csak egyszer φόβος θεοῦ (Péld 1,7) az ἀρχὴ σοφίας bevezetés után.³⁸

Úgy tűnik a szöveg alapján, hogy a Példabeszédek szerzője tisztában van a bölcsesség kiindulópontjával. Azzal, hogy annak lényegi eleme az Úr félelme, és erre épül az a szent tudás, amely értelemet igényel. Így is bővíti a Szeptuaginta a héber szöveget, a

35 ARISTOTLE: *The Nicomachean Ethics*, 342.; ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi Etika*, 164–165.

36 LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 252.; MURAOKA: i. m., 94–95.

37 LXXI, Verse 19049 of 28971.; Biblia, 780.

38 ἀρχὴ σοφίας φόβος – LXXI.

törvény ismeretében látva a helyes értelem jelét: τὸ γὰρ γινῶναι νόμον διανοίας ἐστὶν ἀγαθῆς – „mert a törvény ismerete a jó értelemről tanúskodik” (Péld 9,10).³⁹ Mivel a διάνοια valamilyen módon mégiscsak a gondolkodásra vonatkozik, a Szeptuaginta értelmezése szerint a bölcsesség nem önmagában létezik, hanem elválaszthatatlanul kapcsolódik Isten törvényének ismeretéhez.⁴⁰

Mint látjuk, Arisztotelész számára döntő fontosságú, hogy a bölcs ember ne csak a kiindulóévet és az abból levont következtetéseket ismerje, hanem pontosan értse, hogy miként épül fel a kiindulóélvhez viszonyított egész rendszer teljes koncepciója. Ezt a gondolkodást a Szeptuaginta annyiban alkalmazza, hogy a bölcsesség kiindulópontjaként az Úr félelmét jelöli meg, és az értelem jóságának kritériumát a törvény ismeretében határozza meg, vagyis a Szeptuaginta értelmezésben a valódi tudás kiindulólelve, az erre épülő teljes rendszer következtetéseivel együtt elválaszthatatlanul kapcsolódnak az Úr félelméhez.

Ha jól értjük, Arisztotelész azért azt hangsúlyozza, hogy a bölcsesség kulcsa nem egyszerűen az értelem, mert annak a legmagasabb rendű igazsághoz kell kapcsolódnia, ahhoz, hogy a tudomány koronája legyen. A Szeptuaginta szerint ebben az értelemben a valódi bölcsesség egyenesen az Úrral van összeköttetésben, és csak az Úr félelmére épülhet. A kezdet, kiindulópont számára is az alapelvben rejlik, de ami a Példabeszédek szerzője gondolkodásában egyértelmű, az az, hogy – Arisztotelészhez hasonlóan – ugyan az igazságot a legfőbb okokra vonatkozóan mindenképpen tudnia kell a bölcsnek, de ebben a rendszerben a Szeptuaginta az Úr félelmét tekinti döntő jelentőségűnek, ezért egészíti ki a Példabeszédek könyvének szerzője a szöveget azzal a kijelentéssel, hogy csak a törvény ismerete határozhatja meg a gondolkodást, akkor lesz az helyes.

Amint Arisztotelésznél a bölcsesség (σοφία) a tudománnyal (ἐπιστήμη) és az ésszel (νοῦς) van összeköttetésben, úgy jelenik meg a Példabeszédek könyvében (9,10) is a σοφία mellett a βουλή, a döntést megelőző gondolkodási folyamat, továbbá a σύνεισις, a megértés, valamint a γινώσκω ige, amely a törvény ismeretére utal. Ugyanígy említésre kerül itt még a διάνοια is mint a helyes értelem jellemzője.⁴¹ Vagyis a Példabeszédek könyvének szerzője ugyanúgy ismeri és tagolja a bölcsesség különböző aspektusait, mint Arisztotelész, azonban a Példabeszédek könyve szerzője számára a σοφία csak az Úr félelméhez kapcsolódva bontakozhat ki igazán, másképp, önmagában, az elme tökéletességéből adódóan nem.

Ezen a ponton megállhatunk egy kis összegzésre az elmondottak kapcsán, kijelentve, hogy létezhet kapcsolat a szövegek között: Arisztotelész Kr. e. 384-ben született Stageirában, a Chalkidiki-félszigeten, míg a Szeptuaginta kezdetei a Kr. e. 3. század elejére nyúlnak vissza, egészen Alexandriáig, ahol keletkezett. Egy 1581-ből származó térkép azt mutatja, hogy Európa, Ázsia és Afrika Jeruzsálemen keresztül kapcsolódik egymáshoz, csakúgy, mint Alexandrián és Görögországon keresztül.

39 LXXI, Verse 19050 of 28971.; *Septuaginta Deutsch*, 947.

40 KARRER, Martin – KRAUS, Wolfgang: *Septuaginta Deutsch, Erläuterungen und Kommentare zum griechischen Alten Testament*, Band 2, *Psalmen bis Daniel*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2011, 1966.

41 LXXI, Verse 19050 of 28971.; DANKER: i. m., βουλή, 181.; σύνεισις, 970.; γινώσκω, 199.; διάνοια, 234.

Ezáltal a földrajzi térnek köszönhetően az igazság tartalmával kapcsolatos összefüggések is kialakulhattak:⁴²

5. Az ötödik pontban szeretném megemlíteni Arisztotelész további gondolatait a bölcsességről. Ő a bölcsességet emberi tulajdonságnak tekinti, és hangsúlyozza, hogy a bölcs ember bizonyos kérdésekben bizonyítékokat talál, bizonyítást alkalmazva jut el a válaszig, sőt neki egyenesen kell, hogy legyenek bizonyítékai: τοῦ γὰρ σοφοῦ περὶ ἐνίων εἶχειν ἀπόδειξιν ἐστίν.⁴³ Ebből következik: bár a tudomány (ἐπιστήμη) következtetéseken alapul, és képes ezeket a következtetéseket le is vonni, az alapelveket azonban nem óhajtja igazán megérteni, hiszen nem is azokra koncentrál, hanem a következtetésekre, másrészt tudja is, hogy az alapelvek nem bizonyíthatók, hanem önmagukban nyilvánvalóak. Arisztotelész szerint ebben az összefüggésben az értelem (νοῦς) játszik döntő szerepet, amely ott is megragadja az alapvető elveket, ahol azok egyébként csak következtetéseken keresztül érthetők meg, mert intuitív. A bölcs (σοφός) ezzel szemben kevésbé alkalmas erre, mivel bizonyos kérdésekben csak a bizonyítékokra támaszkodik, csak alkalmazza a bizonyítást, nem pedig az alapelveket akarja megérteni. A σοφία, mint magasabb szintű bölcsesség, az ἐπιστήμη függvényében nem áll a bizonyítás forrásánál, hanem annak eredményeként értelmezhető, tehát nem az alapelveket bizonyítja, mert tudja, hogy azokat nem lehet bizonyítani logikai érvekkel. Az alapelveket a νοῦς fogja fel intuitív módon, a σοφία ellenben a már meglévő alapelvek alkalmazására törekszik csak. A φρόνησις mint tudásforma azért nem az alapelveket bizonyítja, mert inkább már erkölcsi cselekvésre, helyes döntések meghozatalára irányul az adott helyzetben.

Arisztotelész megfogalmazásában a tudomány az általános és szükségszerű dolgok megismerésére irányul, valamint mindenre, ami bizonyítást igényel. Ennek megfele-

42 *Septuaginta Deutsch*, 947.; BÜNTING, Heinrich: *The World in a Cloverleaf*, 1581, URL: https://web.nli.org.il/sites/NLI/English/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=EDU_XML_ENG&docid=EDU_XML_ENG002368409 Utolsó letöltés: 2025. 04. 28.; AMADIO, Anselm H.: Aristotle, *Britannica*, URL: <https://www.britannica.com/biography/Aristotle> Utolsó letöltés: 2025. 04. 28.

43 ARISTOTLE: *The Nicomachean Ethics*, 340–341.; DANKER: i. m., 337.; ἀπόδειξις, 109.; LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 568, 195–196.; MURAOKA: i. m., 239, 72.; ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi Etika*, 164.

lően minden tudománynak megvannak a maga kiinduló alapelvei, mivel a tudomány következtetéseken alapul. Azonban a tudományosan megismerhető dolgok alapelveit sem maga a tudomány, sem a mesterségbeli tudás, sem az okosság nem képes felfogni, mert a tudomány tárgya mindig a bizonyítható dolgok körébe tartozik. Ezek pedig szükségszerűen másképp is lehetnek, mint ahogyan vannak. Azonban a bölcsesség sem lehet olyan képesség, amely ezekre a dolgokra vonatkozik, mivel a bölcs lényege abban áll, hogy bizonyos kérdésekben bizonyítást tud alkalmazni: εἰ δὴ οἷς ἀληθεύομεν καὶ μηδέποτε διαψευδόμεθα περὶ τὰ μὴ ἐνδεχόμενα ἢ καὶ ἐνδεχόμενα ἄλλως ἔχειν, ἐπιστήμη καὶ φρόνησις ἐστὶ καὶ σοφία καὶ νοῦς, τούτων δὲ τῶν τριῶν μὴ ἐνδεχεται εἶναι (λέγω δὲ τρία φρόνησιν ἐπιστήμην σοφίαν),λείπεται νοῦν εἶναι τῶν ἀρχῶν. – Ha tehát azok által a képességek által, amelyekkel az igazságot felismerjük és soha nem tévedünk – akár olyan dolgokról van szó, amelyek nem lehetnek másképp, akár olyanokról, amelyek másképp is lehetnek –, tudomány (az ἐπιστήμη), okosság (φρόνησις), bölcsesség (σοφία) és értelem (νοῦς) birtokában, és ha e három közül – okosság – (φρόνησις), tudomány – (ἐπιστήμη), bölcsesség (σοφία) egyik sem vonatkozhat az alapelvekre, akkor csak az értelem (νοῦς) marad, amely az alapelveket felfoghatja.⁴⁴

Ha tehát a négy képességünk közül, amelyekkel az igazságot megismerhetjük – tudomány, okosság, bölcsesség és értelem –, három sem (okosság, tudomány, bölcsesség) akar az alapelvekre koncentrálni, mert nem ez a feladata egyiknek sem, akkor csak az értelem marad, mint amely megragadhatja ezeket az alapelveket.

Másképp fogalmazva: ahol a következtetéseken alapuló gondolkodás és a tudomány képtelen megérteni a kiinduló alapelveket, ott csak az értelem (νοῦς) marad erre a célra, mivel a σοφία, a bölcsesség, bizonyításokat alkalmazva, erre koncentrálna, nem alkalmas az alapelvek megértésére, mert másra figyel.

Esetünkben az a fontos a σοφία-ban, hogy bizonyítást alkalmaz, elkülönült szerepben jelenik meg a νοῦς-tól, az értelemtől, s a σοφία bizonyítási tevékenysége miatt a νοῦς marad az, amely az alapelveket megérti, mert számára az a fontos. Ilyen differenciált, komplex Arisztotelésznél a megértés fogalma, amikor felosztja a valóság elemeit, és a megismerés foglmainak tulajdonít külön funkciót a részterületeken a teljesség megismerésére törekedve.

Arisztotelész előbb idézett szövegében két kulcsfogalom is található: az első a σοφός, a bölcs ember fogalma, vagyis az, aki valamiben jártas és ügyes. Ez a fogalom ügyességet, virtust, tudást, okosságot és éleselméjűséget foglal magában.⁴⁵ Nem véletlen, hogy ez a fajta ismeret lett a bölcsesség fogalma is, az az értelem, mely a megismerés folyamatában képes a bizonyításra is. Ez jut kifejezésre a σοφία-ban.

A második fogalom az ἀπόδειξις, amely valaminek a megmutatását vagy bemutatását jelenti a nyilvánosság előtt. A szó igei gyöke az ἀποδείκνυμι, jelentése: úgy valaminek a demonstrálása, bemutatása, hogy az tettekkel való láthatóvá tétele is.⁴⁶

Ezen a helyen is újra megállapíthatjuk, miért kell különböznie a σοφός által birtokolt σοφία-nak minden más tudásformától, gondolkodástól, tudománytól és még

44 ARISTOTLE: *The Nicomachean Ethics*, 340, 341.; ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi Etika*, 164.

45 BEEKES – BEEK: i. m., 1373–1374.

46 LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 195–196.; MURAOKA: i. m., 72.

az értelemről is. Azért, mert amit az értelem megragad, azt a többi nem tudja, lehet, hogy azért, mert nem is akarja, mert másra van beállítva. A σοφία a bizonyítással van elfoglalva, míg a többiek következtetésekre alapoznak.

Ezért amivel a tudomány, a mesterségbeli tudás és az okosság – ἐπιστήμη εἴη οὔτε τέχνη οὔτε φρόνησις – nem foglalkozik, azt ragadja meg a νοῦς, az értelem, az alapelvek forrása (λείπεται νοῦν εἶναι τῶν ἀρχῶν). Az ἐπιστήμη, τέχνη, φρόνησις következtetéseket von le, de nem térnek vissza az alapelvek megértéséhez, azok felfogásához. Amikor pedig a σοφία ezekkel szemben bizonyít, bizonyítást alkalmaz, már alkmatlanná is válik arra, hogy megértse a kiinduló alapelveket, az alapvető kiindulópontokat.⁴⁷

A σοφός-ban lévő σοφία sajátossága ebben az esetben is döntő jelentőségű: a σοφία a bizonyítás művészete, el is van ezzel foglalkozva, s nem azzal, amivel az ἐπιστήμη, τέχνη, φρόνησις. Arra nem törekszik, nem a feladata, nem is képes megtenni, amikor az alapelvek kiindulópontjának megragadásáról van szó, azokhoz hasonlóan. Az marad a νοῦς-é, annak sajátossága.

Arisztotelész gondolatai tehát az emberi megismerés különböző formáiról és azok hatáiról szólnak. Az ἐπιστήμη mindig következtetéseken alapul, és a már meglévő alapelvekre támaszkodik. A σοφία is tudományosan gondolkodik, de magasabb szinten már bizonyítékokat alkalmaz, és megelégszik azzal, hogy feltételezi a már meglévő alapelveket, és tudja, hogy ezeket nem kell bizonyítani, mert nem is lehet, és nem is faladata. Ebben kompatibilis a τέχνη és φρόνησις fogalmával, hogy aztán a νοῦς is kiteljesedjen az alapelvek megértésének részterületén, intuitív módon, belátással. A σοφία végül is marad azon a területen, ahol a kiindulópontokból fakadó bizonyításokat kell alkalmazni, ami miatt ezeket az alapelveket közvetlenül nem is ragadja meg, ezt hagyja meg a νοῦς számára. Ez a megismerési forma nem bizonyítja az alapelveket, hanem felfogja, belátja, hogy azokat csak elfogadni lehet.

Az ἀποδείξις szó a Szeptuagintában kétszer fordul elő,⁴⁸ ezek egyike a 3Mak 4,20-ban,⁴⁹ amikor IV. Ptolemaiosz Filopátor a júdeaiakat üldözte, mert szerinte a zsidók ellenségesen viselkednek az egyiptomi hatalommal szemben. Ezért láncokban hajókra kényszerítették őket, hogy példát statuáljanak velük. Az uralkodó halálos büntetést tervezett számukra, ami azonban végül lehetetlenné vált, mert a nyilvántartás készítése során a papirusz és az írószerszám bizonyítottnak (ἀποδείξεως) elfogyott, s ezek hiánya tulajdonképpen már Isten beavatkozásának bizonyítékát tette nyilvánvalóvá, hogy aztán a további fejezetek szabadítását kézzelfoghatóvá is tegyék.

A jól átgondolt, ellenőrzött és helyes történelemértelmezés bizonyítéka a 4Mak 3,19-ben található.⁵⁰ A történet arról a pillanatról szól, amikor Dávid király egy csatából hazatér. Miközben a többiek már vacsoráztak, a király szomjazott, de nem ivott addig, amíg két bátor katona teljes fegyverzetben át nem kelt az ellenség területére, meg nem találta a vízforrást, és vizet nem hozott neki. Dávid szomjúságtól szenvedett, de az értelme vezérelte, hogy ne igyon,

47 ARISTOTLE: *The Nicomachean Ethics*, 340–341.; ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi Etika*, 164.

48 ἀποδείξις – LXXI.

49 LXXI, Verse 15386 of 28971.; PIETERSMA – WRIGHT: i. m., 525–526.

50 LXXI, Verse 15581 of 28971.; PIETERSMA – WRIGHT: i. m., 532.

amíg nem tudja, mennyi víz áll rendelkezésre. Így győzedelmeskedik a mérsékelt ésszerűség vagy értelem a vágyak felett. Ezt demonstrálja, bizonyítja (ἀποδείξιν), illusztrálja a történet.

Dávid története bizonyítja, hogy milyen mérsékletet tanúsíthat az értelem (σώφρων) az előbb idézett versben. Maga a történet is erre a mérsékletre, megfontolásra utal és hív, mert így érthetjük jól a történelmet. Vagyis Dávid példája is elválasztja az önkontroll alatt álló, magát mérsékelni tudó értelemet (σώφρων) a σοφία-tól.

Nem véletlen, hogy a σοφία nem szerepel a fenti, Makkabeusok könyvében idézett szövegben. A 4Mak 13,1-ben⁵¹ viszont van egy másik kifejezés a bölcsességre a hét testvér történetének értékelésében: halálig megvetették a szenvedéseket, és így el kell ismerni, hogy az isteni értelem abszolút úr az érzések felett. A testvérek semmibe vették a halált, egyszerűen jelentéktelennek látták, nem tartották érdemesnek arra, hogy hatalmát komolyan vegyék. Itt olvassuk a szövegben a ὑπερφρονέω igét,⁵² mely kifejezi, hogy ők jelentéktelennek tekintették, figyelmen kívül hagyták a halál erejét, mert fölötte álltak. Annyira, hogy ahhoz csak leereszkedni tudtak. Mert az méreténél fogva számukra kisebb volt, mint amekkora valójában. A szó arra utal, hogy a testvérek gyakorlatilag figyelmen kívül hagyták a halál hatalmát, megvetették, tudásukban túlléptek rajta, mivel a dolgokat magasabbról nézték.

Ez a perspektíva határozza meg tulajdonképpen az egész történelmet, beleértve a hét testvér szenvedését is. Ezt szögezi le a könyv a 4Mak 1,16-ban, ahol megismerjük a bölcsesség specifikus, differenciált voltát, hogy az nem más, mint az isteni és emberi dolgok, valamint azok okainak megértése – σοφία δὴ τοίνυν ἐστὶν γνῶσις θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ τῶν τούτων αἰτιῶν.⁵³ Ebből a magasabb perspektívából szemlélt történelemértékeléssel semlegesítették a Makkabeusok könyvének nagy szenvedői az őket fenyegető halált, amit a ὑπερφρονέω pecsétel meg, s így válik érthetővé, hogy miért foglalható össze a 4Mak 1,16-tal az egész könyv, amely szerint a σοφία a különösen nehéz helyzetekben nyilvánul meg. Ez a téma áthatja az egész könyvet, és rávilágít a szenvedő ember életére, a σοφία gyakorlati hasznára.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a szóban forgó történet magában foglalja az isteni és emberi dolgok ismeretét, amely a σοφία fogalmában egyesül, de tartalmazza az isteni és emberi dolgok ismeretén túl azok okainak megértését is. Vagyis az ilyen bölcsesség összekapcsolja a dolgok isteni és emberi aspektusainak megértését az igazság keresésének útján.

A σοφία tehát nem pusztán intellektuális tudást képvisel, hanem az is feladata, hogy az élet összefüggéseibe, az isteni rendbe is mélyebben beletekintsen. Úgy tűnik az elmondottakból, hogy a σοφία Szeptuagintában előforduló fogalma összhangban áll az arisztotelészi elképzelésekkel, melyek szerint a σοφία az élet és létezés kiindulópontjait, elsődleges elveit és mozgatórugóit meg nem ragadja, de szenvedésével is bizonyítja azt, amire épít.

A σοφία Arisztotelésznél olyan bölcsességgént jelenik meg, amely az értelemmel összekapcsolódva, az ész és tudomány kombinációjaként jelenik meg: ἡ σοφία νοῦς

51 LXXI, Verse 15831 of 28971.; PIETERSMA – WRIGHT: i. m., 537–538.

52 LIDDELL – SCOTT – JONES – MCKENZIE: i. m., 1870.; MURAOKA: i. m., 700.; DANKER: i. m., 1034.

53 LXXI, Verse 15518 of 28971.; *Septuaginta Deutsch*, 731.

καὶ ἐπιστήμη.⁵⁴ Több összetevőből áll, s mint ilyen, a tudás olyan formája, mely tudományos ismereteken alapul, és amelyet értelem, intelligencia jellemez. Ez a bölcsesség mély megértését képviselheti azoknak az összefüggéseknek és elveknek, amelyek a világot, a történelmet és az emberi életet irányítják, azonban csupán az intellektuális és spirituális gondolkodás egyik alapvető összetevője marad, bizonyítva azt, amiből kiindul.

Az 1Kor 2,4-5 ben Pál ezt írja:⁵⁵ Beszédem és igehirdetésem sem az emberi bölcsesség megejtő szavaival hangzott hozzátok, hanem a Lélek bizonyító erejével, hogy hitetek ne emberek bölcsességén, hanem Isten erején nyugodjék. Pál nyilván szándékosan használta a σοφία szót minden melléknév nélkül, mert tudta, hogy a bölcsesség nem automatikusan isteni. A σοφία önmagában lehet emberi bölcsesség is, szemben Isten bölcsességével, azzal a bölcsességgel, amely Istentől származik.⁵⁶ Ezt pontosították azok a szövegek, amelyek – az apparátus szerint – a σοφία-hoz hozzáadják az ἀνθρώπινος szót,⁵⁷ „emberi bölcsességgé” fordítva a kifejezést, ami többek között Károli fordításában is megjelenik.⁵⁸

Minden bizonnyal Pál tisztában lehetett a bölcsesség arisztotelészi fogalmával, mely szerint a σοφία bármilyen tudást jelenthet, anélkül, hogy az isteni bölcsesség lenne. Ugyanakkor a Szeptuaginta szerinti bölcsesség kezdete az istenfélelem. Arisztotelész az idézett helyeken nem említi a bölcsesség isteni eredetét. Azok a szövegek, amelyek az „emberi bölcsesség” kifejezést használják Pál szövegének kiegészítéseként, mintha hidat képeznének Arisztotelész és a Szeptuaginta között, ahol az igazi bölcsesség az Úrhoz kötődik. Pál tudatában van annak, hogy az arisztotelészi bölcsesség, mely ész és tudomány kombinációjaként bizonyítási eljárással működik, és értelemmel próbálja megérteni a világot, nem az ő beszédének alapja. Ha így lett volna, beszéde nem lett volna meggyőző erejű. Beszédének isteni erőre és a Lélekre volt szüksége ahhoz, hogy Isten Lelkének és erejének valódi nagysága nyilvánvalóvá váljon az emberek előtt: ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως, ... ἐν δυνάμει θεοῦ (Kor 2,4-5).⁵⁹

Ebből az egész elemzésből a következő következtetést vonhatjuk le: Arisztotelésznél a a σοφία összetett és lenyűgöző tudomány. Az ἐπιστήμη a tudományos ismeret vagy szaktudás, világosan megkülönböztethető más tudásformáktól, mint például a φρόνησις, a gyakorlati okosság vagy ítélőképesség, a σύνεσις, a megismerés, amely az érzékelés révén vezet problémák megoldásához, a διάνοια, az értelmes gondolkodás, a τέχνη, a kézügyesség, technikai jártasság, és a νοῦς, az ész, intellektus, intelligencia. A σοφία hasznos, használható, a νοῦς és ἐπιστήμη kombinációjaként bontakozik ki a gyakorlatban, amikor képessé teszi a bölcsöt (σοφός) arra, hogy bizonyítékokkal legyen meggyőző erejű (ἀποδείξις). Arisztotelésznél

54 „Wisdom must be a combination of Intelligence and Scientific Knowledge” – ARISTOTLE: *The Nicomachean Ethics*, 342–343.; ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi Etika*, 165.

55 NA28-T, Verse 5243 of 7968.; *Biblia*, 1477.

56 DANKER: i. m., 934.

57 πειθοις ἀνθρωπίνης σοφίας λογίσις ... πειθοι ἀνθρωπίνης σοφίας λογίσις ... πειθοις ἀνθρωπίνης σοφίας καὶ λογίσις ... πειθοι σοφίας ἀνθρωπίνης λογίσις ... - NA28-T, Paragraph 181160 of 268318.

58 *Szent Biblia azaz: Istennec o és Wý Testamentumanac...*, 2. kötet, ford. KÁROLYI Gáspár, (A kötetek az eredeti hasonmásai), Vizsoly, Mantskovit Bálint ny., 1590 (Budapest, Magyar Helikon, 1981), 148.

59 NA28-T, Verse 5243 of 7968.

azonban a σοφία nem feltétlen isteni eredetű, míg a Szeptuagintában az a σοφία, amely a bölcsét igazán bölccsé teszi, egyértelműen az Úrhoz kötődik.

ABSZTRAKT

A σοφία fogalma Arisztotelész két művében és magában a Szeptuagintában

A σοφία fogalma címben megadott keretek között történő elemzésének eredménye a következő: Arisztotelésznél a σοφία összetett és lenyűgöző tudomány. Az ἐπιστήμη a tudományos ismeret vagy szaktudás, világosan megkülönböztethető más tudásformáktól, mint például a φρόνησις, a gyakorlati okosság vagy ítélőképesség; a σύνεσις, a megismerés, amely az érzékelés révén vezet problémák megoldásához; a διάνοια, az értelmes gondolkodás; a τέχνη, a kézügyesség, technikai jártasság és a νοῦς, az ész, intellektus, intelligencia. A σοφία önmagában is hasznos, használható, de a νοῦς és ἐπιστήμη kombinációjaként bontakozik ki igazán a gyakorlatban, amikor képessé teszi a bölcsét (σοφός) arra, hogy bizonyítékokkal legyen meggyőző erejű (ἀπόδειξις). Arisztotelésznél a σοφία nem feltétlen isteni eredetű, míg a Szeptuagintában az a σοφία, amely a bölcsét igazán bölccsé teszi, egyértelműen az Úrhoz kötődik.

Kulcsszavak: *Arisztotelész, σοφία tudományos ismeret, értelmes gondolkodás, Szeptuaginta*

ABSTRACT

The concept of σοφία in Aristotle's two works and in the Septuagint

In Aristotle's two works, sofia is a complex and fascinating form of knowledge. ἐπιστήμη, the scientific knowledge or expertise, is clearly distinguishable from other forms of knowledge, such as φρόνησις, practical wisdom or judgment; σύνεσις, understanding that leads to problem solving through perception; διάνοια, rational thinking; τέχνη, manual skill or technical proficiency; and νοῦς, intellect, mind, or intelligence. σοφία is useful and applicable, and unfolds in practice as a combination of νοῦς and ἐπιστήμη, enabling the wise person (σοφός) to be persuasive with evidence (ἀπόδειξις). However, in Aristotle, σοφία is not necessarily of divine origin, whereas in the Septuagint, the σοφία that truly makes the wise person wise is clearly linked to the Lord.

Keywords: *Aristotle, σοφία scientific knowledge, rational thinking, Septuagint*